

Ιδεολογία και Κοινωνικό Ασυνείδητο Από το Marx στον Althusser

Τάσος Μπουγάς*

I

Σε ένα κείμενο των προκαταρκτικών εργασιών για τη διατριβή του, που γράφτηκαν στα 1838/39, ο νεαρός Marx παρατηρεί ότι, σε αντίθεση με την ελληνική σκέψη, της οποίας η μεγαλειώδης απλότητα έδειξε τα πράγματα στην αψιμουθιώτη φύση τους, η εποχή του αμάρτησε κατά του πνεύματος και της αλήθειας, υποπτευόμενη από κρυφες προθέσεις πίσω από τις ιδέες και από κρυφες ιδέες πίσω από τα πράγματα¹. Στο κείμενο αυτό τίθεται για πρώτη φορά, υπαινικτικά και αινιγματικά, το πρόβλημα της ιδεολογίας που θα αποτελέσει στη συνέχεια το κέντρο του ενδιαφέροντος του Marx και θα γίνει ένα από τα δεσπάζοντα θέματα του επιγονικού μαρξισμού και της σύγχρονης σκέψης γενικότερα.

Η εποχή μας χαρακτηρίστηκε ως «εποχή των ιδεολογιών»², μια διάγνωση που επέβαλε ταυτόχρονα την άμετρη χρήση και κατάχρηση της έννοιας της ιδεολογίας ως άξονα αναφοράς και κώδικα αποκρυπτογράφησης της κοινωνικο-πολιτικής και πολιτιστικής μας πραγματικότητας στις πολλαπλές της εκφάνσεις: τα πάντα αποκτούν την εποχή μας ιδεολογική χροιά, εκτρέφουν την «υποψία της ιδεολογίας» (Ideologieverdacht), γίνονται αντικείμενο ιδεολογικής απομύθευσης. Ας σημειωθεί, ότι παρόμοιες «πληθωριστικές τάσεις» γνώρισαν παλιότερα και άλλες θεμελιώδεις έννοιες της μαρξιστικής θεωρίας, μέσω των οποίων επιχειρήθηκε η ερμηνεία και προ παντός η αλλαγή της καθεστηκυίας τάξης, όπως *σοσιαλισμός, επανάσταση, πάλη των τάξεων, αλλοτρίωση*, για να περιοριστώ στις κυριότερες.

Δεν θα αποπειραθώ να παρουσιάσω και να συζητήσω τους ορι-

* Καθηγητής Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

σμούς της ιδεολογίας που προτάθηκαν κατά καιρούς³— ακόμη λιγότερο να προσθέσω έναν καινούργιο στους ήδη υπάρχοντες—, εγχείρημα που θα ξεπερνούσε τα όρια και τους στόχους της παρούσας μελέτης. Θα αρκεστώ εδώ προοιμιακά στην επισήμανση μερικών καιριών στοιχείων της έννοιας της ιδεολογίας, επισήμανση που προορίζεται να προετοιμάσει και να διευκολύνει την κατανόηση των ιδεών που θα εκτεθούν στη συνέχεια.

Η έννοια της ιδεολογίας έχει τρεις θεμελιώδεις συνιστώσες, η οργανική σύζευξη των οποίων αποτελεί την ιδιομορφία της. Η πρώτη από τις συνιστώσες αυτές είναι η *νοητική λειτουργία* που υποδηλώνει η ετυμολογία του όρου: ιδεολογία είναι κατά κυριολεξία «λόγος περί της ιδέας», «επιστήμη των ιδεών» (*science des idées*), σύμφωνα με τον εισηγητή του όρου *Destutt de Tracy*⁴. Με άλλα λόγια, η ιδεολογία είναι στην πρωταρχική της σημασία ένα *γνωστικό εγχείρημα* που έχει ως ύστατο στόχο την αντικειμενική σύλληψη της πραγματικότητας μέσω της μελέτης των ιδεών ως γνωστικών οργάνων, την αναγωγή δηλ. του υπαρκτού στην ιδέα και την έννοια. Από την άποψη αυτή η ιδεολογία είναι μια ιδιότυπη μορφή *γνώσης* με αξιώσεις καθολικής εγκυρότητας. Η δεύτερη συνιστώσα αποτελεί τον αντίποδα της πρώτης: στην πραγματικότητα η ιδεολογία δεν είναι ένα ουδέτερο γνωστικό εγχείρημα στηριζόμενο σε νηφάλιες διασκεπτικές διαδικασίες· ιδεολογία σημαίνει ουσιαστικά *πεποιθήσεις και βεβαιότητες*, δηλ. συγκινησιακές τοποθετήσεις και συναισθηματικές διαθέσεις, όχι λογικά θεμελιωμένες ιδέες και αντικειμενικές κρίσεις. Αυτές οι πεποιθήσεις και βεβαιότητες, που κατά κανόνα δεν είναι εμφανείς ως τέτοιες, στρατολογούν εκ των υστέρων τις συλλογιστικές διαδικασίες προς θεμελίωση και δικαίωση προ- ή εξω-λογικών παραδοχών και επιλογών αξιολογικού χαρακτήρα. Η τρίτη συνιστώσα συναρτάται άμεσα με τη δεύτερη: η ιδεολογία είναι ένας *πολεμικός* όρος που χρησιμοποιείται ως μέσο αντιπαράθεσης και αναμέτρησης διισταμένων απόψεων και ενέχει γι' αυτό αξιολογικές κρίσεις και ηθικές αποτιμήσεις. Η συνήθης χρήση του όρου εμπεριέχει το αρνητικό στοιχείο της κρίσης και κατάκρισης του αντιπάλου, της υποτίμησης και υπονόμησης των ιδεών και πεποιθήσεων του μέσω του χαρακτηρισμού τους ως «ιδεολογικών» με τη σημασία της πλάνης και της παραπλάνησης, της αυταπάτης και του ψεύδους, της παραποίησης της πραγματικότητας και της απόκρυψης των αληθινών προθέσεων του δρώντος υποκειμένου.

Από τις επισημάνσεις αυτές προκύπτει, ότι η ιδεολογία είναι μια ασαφής και συγκεχυμένη έννοια που στηρίζεται σε μια νόθα λογικότητα, αφού συνδυάζει σε μian αδιάσπαστη ενότητα γνωστικές κατηγορίες και αξιολογικές κρίσεις, νοητικές λειτουργίες και συγκινη-

σιακές αντιδράσεις, το λόγο και το πάθος. Η ιδεολογία ως *φενაკισμός* της συνείδησης αντιπροσωπεύει σε τελευταία ανάλυση μιαν ύπουλη μορφή ανορθολογικής υπονόμησης και επαναμυθοποίησης του λόγου υπό την επίφαση μιας ιδιαίτερης υφής λογικότητας, δεδομένου ότι θέτει υπό αμφισβήτηση αυτή τη ρυθμιστική αρχή και τον κανόνα του λόγου, τη συνείδηση: η ιδεολογία είναι η «μυθολογία» της ψευδούς συνείδησης⁵.

Μαζί με τη γενικευμένη χρήση και την επέκταση της εννοιολογικής εμβέλειας του όρου συμβαδίζει σήμερα και η αντίρροπη κίνηση της *κριτικής της ιδεολογίας*, που αποβλέπει στην αποκάλυψη των μηχανισμών του ιδεολογικού φενაკισμού της συνείδησης. Αλλ' η κριτική της ιδεολογίας κινδυνεύει με τη σειρά της να εκφυλιστεί —και εκφυλίζεται συχνά— σε ιδεολογική καταγγελία της ιδεολογίας, δηλ. σε μιαν ιδεολογία δεύτερου βαθμού, και να εμπλακεί έτσι σε ένα είδος *regressus ad infinitum*, χωρίς να είναι σε θέση να θραύσει τον ιδεολογικό κλοιό. Από τον κίνδυνο αυτό της ιδεολογικής φενάκης δεν μπορεί να προφυλάξει παρά μια *θεωρία της ιδεολογίας*, της οποίας αποκλειστική αρχή θα είναι η *κριτική λειτουργία* του λόγου στην αυθεντική της μορφή που κρατεί σε εγρήγορση τη συνείδηση και προάγει τη νηφαλιότητα της κρίσης. Μια τέτοια θεωρία δεν υφίσταται προς το παρόν στο πολιτιστικό μας τοπίο, μολονότι έχουν ήδη αναληφθεί αξιόλογες προσπάθειες προς την κατεύθυνση της συγκρότησής της.

II

Η μομφή του Ναπολέοντα κατά του δεσπόζοντος στην εποχή του φιλοσοφικού ρεύματος της «ιδεολογίας» ως «σκοτεινής μεταφυσικής» (*ténébreuse métaphysique*), στην οποία απέδιδε όλα τα κακά της «ωραίας Γαλλίας»⁶, κληροδότησε στην έννοια αυτή το αρνητικό στοιχείο της παραμόρφωσης και διαστρέβλωσης της πραγματικότητας που τη συνοδεύει αναπόσπαστα ως σήμερα. Το στοιχείο αυτό επανευρίσκεται στο Marx, ο οποίος παρέλαβε και ανασημασιοδότησε την έννοια της ιδεολογίας, για να της δώσει την έκτοτε ισχύουσα θεωρητική της θεμελίωση και διατύπωση. Ωστόσο οι αντιλήψεις του Marx ταλαντεύονται ανάμεσα σε μια σαφώς *αρνητική* (*Γερμανική Ιδεολογία* και *Κεφάλαιο*) και μιαν *ουδέτερη* ή σχετικά *θετική* (*Κριτική της πολιτικής οικονομίας*) εκδοχή της ιδεολογίας, ταλάντευση που είχε σημαντικές επιπτώσεις στη μετέπειτα εξέλιξη της θεωρίας της ιδεολογίας τόσο στους κόλπους του επιγονικού μαρξισμού όσο και της αστικής σκέψης. Θα παρακολουθήσομε την πορεία των ιδεών του Marx μέσα από τα παραπάνω κείμενα, πορεία

που δεν βρήκε ωστόσο την απόληξή της στη συγκρότηση μιας ολοκληρωμένης θεωρίας της ιδεολογίας.

Θα πρέπει να ειπωθεί κατ' αρχήν, ότι η μαρξική κατανόηση της ιδεολογίας εντάσσεται στο πασίγνωστο σχήμα *υποδομή-υπερδομή* ή *βάση-εποικοδόμημα* που αγκαλιάζει ολόκληρη την κοινωνική πραγματικότητα —τη μόνη ανθρώπινη πραγματικότητα στη μαρξική προοπτική—, από την παραγωγή των υλικών αγαθών ως τις υψηλές δημιουργίες του πνεύματος. Η *υποδομή* περιλαμβάνει τις *παραγωγικές δυνάμεις* και τις *παραγωγικές σχέσεις* ή, σε μια νομική διατύπωση, τις *σχέσεις ιδιοκτησίας* των μέσων παραγωγής. Οι σχέσεις αυτές αποτελούν την οικονομική δομή της κοινωνίας, την «πραγματική βάση», πάνω στην οποία ανεγείρεται η *υπερδομή* ή το *εποικοδόμημα* (Überbau), που περιλαμβάνει με τη σειρά του από τη μια μεριά τις θεσμικές και πολιτικές δομές της κοινωνίας, δηλ. το δίκαιο και το κράτος, από την άλλη την ιδεολογική σφαίρα (θρησκεία, ηθική, φιλοσοφία, τέχνη κ.λπ.), στην οποία αντιστοιχούν ορισμένες μορφές συνείδησης⁷. Πιο συνοπτικά, το κοινωνικό είναι του ανθρώπου αποτελείται από δυο θεμελιώδεις σφαίρες, την υλική υποδομή και την πνευματική υπερδομή που παρουσιάζουν συμμετρική αντιστοιχία μεταξύ τους και υποδιαιρούνται η καθεμιά σε δυο «υπο-σφαίρες»: η πρώτη στις παραγωγικές δυνάμεις και τις παραγωγικές σχέσεις, η δεύτερη στους κοινωνικο-πολιτικούς θεσμούς και το ιδεολογικό εποικοδόμημα που προσδιορίζει τη συνείδηση και συνιστά το περιεχόμενο της.

A. — Την πρώτη και πιο εκτενή, αν όχι αυστηρά όυστηματική, ανάλυση της έννοιας της ιδεολογίας περιέχει η *Γερμανική Ιδεολογία* που συντάχθηκε από τους Marx και Engels στα 1845/46 στις Βρυξέλλες. Το έργο αυτό ήταν κατά την ομολογία του ίδιου του Marx μια «εκκαθάριση λογαριασμών» με την παλιά φιλοσοφική τους συνείδηση υπό τη μορφή της κριτικής της μεθεγελιανής φιλοσοφίας. Σύμφωνα με τις μεταγενέστερες εκτιμήσεις του Marx το έργο αυτό, καίτοι αδημοσίευτο (δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1932), εξεπλήρωσε εντούτοις την αποστολή του που ήταν ο προσδιορισμός του θεωρητικού «στιγματος» και η συνειδητοποίηση των στόχων (Selbstverständigung) των δύο συγγραφέων⁸. Από την παρατήρηση αυτή του Marx αφορμώμενος ο Althusser διατύπωσε τη γνωστή του θεωρία κατά την οποία, με τη *Γερμανική Ιδεολογία*, συντελείται στην πνευματική εξέλιξη του Marx μια «επιστημολογική τομή» (coupure épistémologique), δηλ. μια αποφασιστική καμπή που αποπερατώνει την *ιδεολογική* και εγκαινιάζει την *επιστημονική* περίοδο του έργου του, στο κέντρο της οποίας βρίσκεται το *Κεφάλαιο*⁹.

Η *Γερμανική Ιδεολογία* χαρακτηρίζει ως «ιδεολογική» τη μορφή

φιλοσοφίας που προήρθε από την αποσύνθεση του εγελιανού συστήματος¹⁰ και βρήκε την αντιπροσωπευτικότερη έκφρασή της στην Εγελιανή Αριστερά. Για το Marx, ο ανθρωπολογικός υλισμός του Feuerbach, η φιλοσοφία της αυτοσυνείδησης του Bauer, ο ατομικιστικός αναρχισμός του Stirner αντιστρέφουν τη «φυσιολογική» και σύμμορφη με την πραγματικότητα κατανόηση του ανθρώπου και των πνευματικών του προϊόντων, μεταβαίνοντας από την ιδέα του ανθρώπου στον συγκεκριμένο άνθρωπο, από την αφηρημένη συνείδηση στο κοινωνικό είναι. Το «ψεύδος» της ιδεολογίας συνίσταται στην αυτονόμηση των ιδεών και παραστάσεων του ανθρώπου σε σχέση με την πραγματικότητα, στην αντιστροφή της τάξης και ιεράρχησης των πραγμάτων που δίνει την προτεραιότητα στη συνείδηση απέναντι στο κοινωνικό είναι. Η ιδεολογία είναι ένας «νεφελώδης σχηματισμός» (Nebelbildung) στον ανθρώπινο εγκέφαλο, ένα «αναγκαίο αποκύημα της υλικής, εμπειρικά διαπιστούμενης και υπό υλικές συνθήκες συντελούμενης ανάπτυξης της ζωής»¹¹. Η κυρίαρχη ιδεολογία μιας εποχής είναι η ιδεολογία της κυρίαρχης τάξης που έχει στη διάθεσή της και ρυθμίζει κατά βούληση την υλική παραγωγή, κατά συνέπεια και την πνευματική παραγωγή, δεδομένου ότι οι ιδέες δεν είναι τίποτε άλλο παρά η ιδεατή έκφραση των κυρίαρχων υλικών σχέσεων. Οι κυρίαρχες ιδέες ως ιδέες της κυρίαρχης τάξης προβάλλονται φαινομενικά ως «αιώνιος νόμος» της αναλλοίωτης τάξης του κόσμου, στην πραγματικότητα όμως χρησιμοποιούνται ως απολογία και δικαίωση της πραγματικής της κυριαρχίας. Έτσι η διαθρυλούμενη *αυτονομία* του «βασιλείου των ιδεών» δεν είναι παρά αντανάκλαση και αντικατοπτρισμός της υλικής πραγματικότητας^{11α}. Στη μέθοδο της ιδεολογίας, η *Γερμανική Ιδεολογία* αντιτάσσει την «ιστορικο-γενετική» μέθοδο¹² που ακολουθεί την οδό συγκρότησης των ιδεολογικών μορφωμάτων, προκειμένου να αποκαλύψει τους μηχανισμούς γένεσης και λειτουργίας τους¹³, οδεύει δηλ. από τον συγκεκριμένο και πραγματικό άνθρωπο στις ιδέες και πεποιθήσεις του, από το δρων άτομο στη συνείδηση και το περιεχόμενό της, που είναι η συγκεκριμένη συνείδηση συγκεκριμένων ατόμων: «Δεν καθορίζει η συνείδηση των ανθρώπων το είναι τους, αντίστροφα το κοινωνικό τους είναι καθορίζει τη συνείδησή τους»¹⁴. Η μέθοδος αυτή είναι κατά συνέπεια μια *αντιστροφή αντιστροφής*, δεδομένου ότι αποβλέπει στην αποκατάσταση της διαταραχθείσας αρχέγονης τάξης που αντέστρεψε και διέστρεψε η ιδεολογία.

Ας σημειωθεί ότι η περίφημη εικόνα που χρησιμοποιεί ο Marx για το χαρακτηρισμό της ιδεολογικής αντιστροφής της πραγματικότητας, σύμφωνα με την οποία οι άνθρωποι και οι σχέσεις τους εμφανίζονται στην ιδεολογία «με το κεφάλι προς τα κάτω» (auf den

Kopf gestellt)¹⁵, είναι μια εγγελιανή μεταφορά. Αλλ' η διατύπωση αυτή σημαίνει στο Hegel την προτεραιότητα και πρωταρχικότητα της σκέψης σε σύγκριση με άλλες διαδικασίες στη συγκρότηση της ανθρώπινης τάξης¹⁶. Ο Marx υιοθετεί και ανασηματοδοτεί την εγγελιανή έκφραση, φορτίζοντάς την με αντι-εγγελιανό, υλιστικό περιεχόμενο. Έτσι η εγγελιανή διαλεκτική «στέκεται με το κεφάλι προς τα κάτω» και θα πρέπει γι' αυτό να αντιστραφεί, «για να αποκαλυφθεί ο λογικός πυρήνας κάτω από το μυστικιστικό της περίβλημα»¹⁷. Για την αρχική «αντιστροφή/διαστροφή» της πραγματικότητας που επέφερε η ιδεαλιστική φιλοσοφία, ο Marx χρησιμοποιεί τους όρους *mystifizieren*, *Mystifikation*, *mystisch*, με τη διπλή σημασία του απόκρυφου και του παραπλανητικού, του μυστηρίου και της φενάκης. Πρέπει εδώ να ειπωθεί παρεκβατικά ότι η υλιστική αντιστροφή της εγγελιανής διαλεκτικής δεν κατάργησε, αλλ' αντίθετα αναγνώρισε και επικύρωσε τους κανόνες και τη λογική της λειτουργία: μέσα από την οξεία αντίθεσή του προς το εγγελιανό σύστημα, ο Marx παρέμεινε ως το τέλος ο τρανός επίγονος και ο πιστός μαθητής του «μεγάλου στοχαστή»¹⁸.

Γιατί η ιδεολογία είναι αντιστροφή, δηλ. παραποίηση και νόθευση της ανθρώπινης πραγματικότητας; Από τα κείμενα του Marx προκύπτει έμμεσα, ότι η ιδεολογία πρέπει να θεωρηθεί ως *εξωραϊσμός* και *εξιδανίκευση* των πραγματικών σχέσεων των ανθρώπων με σκοπό την επικάλυψη και απόκρυψη του κατ' ουσίαν *απάνθρωπου* χαρακτήρα τους. Η ιδεολογία εμφανίζεται έτσι ως *φυγή* από την πραγματικότητα και *καταφυγή* στο ιδεώδες. Αν αυτή είναι η πραγματική φύση και λειτουργία της, τότε εξηγείται η διπλή μορφή της *αναλήθειας* της ως πλάνης και παραπλάνησης, αυταπάτης και ψεύδους: για τον καταπιεζόμενο η ιδεολογία είναι παραμυθία, εθελουφλούσα παραθώρηση της πραγματικότητας, αντισταθμιστική εκπλήρωση επιθυμίας στο χώρο του ιδεατού· για τον καταπιεστή αντίθετα είναι όπλο αποπλάνησης και φενάκης, εσκεμμένης παραποίησης και διαστρέβλωσης της πραγματικότητας υπό την επίφαση της αντικειμενικής παράστασής της.

Η ερμηνεία αυτή επιβεβαιώνεται από την *Κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας του δικαίου* (*Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*) που προηγείται κατά ένα χρόνο (1844) της *Γερμανικής Ιδεολογίας*. Το κείμενο αυτό παρουσιάζει τη θρησκεία ως παραδειγματική μορφή ιδεολογίας: η θρησκεία χαρακτηρίζεται ως «αντεστραμμένη συνείδηση του κόσμου» (*verkehrtes Weltbewusstsein*), γιατί ο κόσμος που την παρήγαγε, δηλ. η υφιστάμενη κοινωνικο-πολιτική πραγματικότητα, είναι ένας «αντεστραμμένος κόσμος» (*verkehrte Welt*)¹⁹. «Η θρησκεία είναι η *φανταστική πραγματοποίηση* της αν-

θρώπινης ουσίας, γιατί η ανθρώπινη ουσία δεν έχει αληθινή πραγματικότητα»²⁰. Και ακολουθεί το περίφημο χωρίο:

«Η θρησκευτική μιζέρια είναι ταυτόχρονα έκφραση της πραγματικής μιζέριας και διαμαρτυρία εναντίον της. Η θρησκεία είναι ο στεναγμός του καταπιεσμένου πλάσματος, η καρδιά ενός άκαρδου κόσμου, το πνεύμα αντιπνευματικών συνθηκών. Είναι το όπιο του λαού»²¹.

Βασικό κείμενο αναφοράς για ολόκληρη την «ιδεολογική» βιβλιογραφία, η *Γερμανική Ιδεολογία* περιέχει εν σπέρματι τα μεγάλα θέματα, γύρω από τα οποία θα περιστραφεί το ευρύ φάσμα των μεταγενέστερων θεωριών της ιδεολογίας. Με τη *Γερμανική Ιδεολογία* αρχίζει η σταδιοδρομία μιας έννοιας που άνοιξε μια καινούργια προοπτική στη θεώρηση της ανθρώπινης τάξης: την προοπτική της «ψευδούς συνείδησης».

Β. — Το δεύτερο σημαντικό κείμενο όπου εκτίθεται μια πιο μερική και εξειδικευμένη, αλλά ταυτόχρονα και πιο οξεία μορφή ιδεολογίας, είναι το περί εμπορεύματος κεφάλαιο του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, πιο συγκεκριμένα το τμήμα του κεφαλαίου που φέρνει τον χαρακτηριστικό τίτλο: *Ο φετιχιστικός χαρακτήρας του εμπορεύματος και το μυστικό του* (*Der Fetischcharakter der Ware und sein Geheimnis*)²².

Το εμπόρευμα παρουσιάζεται από πρώτη άποψη ως ένα κοινό και αυτονόητο πράγμα, στην πραγματικότητα όμως είναι η απόληξη μιας περίπλοκης διαδικασίας με «μεταφυσικές» διαστάσεις και «θεολογικές» ιδιομορφίες: το εμπόρευμα είναι ένα προϊόν της ανθρώπινης εργασίας που μεταβλήθηκε μέσα από τη διαδικασία της ανταλλαγής σε «αισθητά υπεραισθητό πράγμα» (*sinnlich übersinnliches Ding*)²³. Το εμπόρευμα δεν είναι αυτό ή εκείνο το συγκεκριμένο πράγμα με χρηστική αξία, αλλά μια *αφηρημένη αξία*, φορέας της οποίας είναι το συγκεκριμένο πράγμα. Η αξία αυτή αποτιμάται με μέτρο την ανθρώπινη εργασία που καταναλώθηκε για την παραγωγή του. Ο μυστηριώδης και αινιγματικός χαρακτήρας του εμπορεύματος έγκειται στη μορφή του, που παρουσιάζει τρεις όψεις. Η εξίσωση και εξομοίωση των διάφορων τύπων εργασίας²⁴ που απαιτούνται για την παραγωγή εμπορεύματος αποκτά τη μορφή *αντικειμενικής αξίας* των παραγόμενων προϊόντων, η αναλωθείσα εργατική δύναμη με μέτρο τη χρονική διάρκεια της εργασίας παίρνει τη μορφή *ποσοτικής αξίας* των προϊόντων, οι σχέσεις των παραγωγών στα πλαίσια των κοινωνικών καθορισμών της εργασίας μεταμορφώνονται σε *κοινωνικές σχέσεις* των ίδιων των προϊόντων²⁵. Με άλλα λόγια, το εμπόρευμα είναι η *υποστασίωση* των απαιτούμενων για την παραγωγή του εργασιακών σχέσεων που αποκτούν έτσι το χαρακτήρα φαινομενι-

κής αντικειμενικότητας.

Η «εμπορευματική φενάκη» συνίσταται κατά συνέπεια στην αντιστροφή των σχέσεων που συνάπτονται στην παραγωγική διαδικασία: ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας αντιστρέφεται σε *αντικειμενικό χαρακτήρα* και σε *φυσική ιδιότητα* των προϊόντων της εργασίας, η κοινωνική σχέση των παραγωγών στη διαδικασία της εργασίας γίνεται ανεξάρτητη, έξω από τους ανθρώπους υπάρχουσα *κοινωνική σχέση* αντικειμένων. Με το περίεργο αυτό "*quid pro quo*" το προϊόν της εργασίας μεταβάλλεται σε εμπόρευμα που παίρνει τη «φαντασμαγορική μορφή» αντικειμενικής σχέσης πραγμάτων, κατά τον ίδιο τρόπο που στη «νεφελώδη περιοχή» της θρησκείας τα προϊόντα του ανθρώπινου εγκεφάλου αποκτούν αυτόνομη ζωή και συνάπτουν ως αυτόνομες οντότητες ιδιαίτερες σχέσεις μεταξύ τους και με τους ανθρώπους. Αυτός είναι ο *φетиχισμός του εμπορεύματος* που συνοδεύει αναπόσπαστα τα προϊόντα της εργασίας από τη στιγμή που γίνονται εμπορεύματα²⁶.

Έτσι η εμπορευματοποίηση μεταβάλλει κάθε προϊόν της ανθρώπινης εργασίας σε «κοινωνικό ιερογλυφικό» που χρειάζεται αποκρυπτογράφηση, γιατί δεν είναι εμφανής η σημασία του. Η πιο αφηρημένη —και γι' αυτό η πιο συνήθης και γενικά αποδεκτή— μορφή της εμπορευματικής αξίας είναι το *χρήμα* που αντιπροσωπεύει την παγιωμένη και οριστική μορφή των εμπορευμάτων και γι' αυτό επικαλύπτει και αποκρύπτει τον κοινωνικό χαρακτήρα της παραγωγής τους. Όπως είναι γνωστό, ο Marx αφιέρωσε στην αλλοτριωτική λειτουργία του χρήματος, που αποκαλεί «αντεστραμμένο κόσμο» (*verkehrte Welt*)²⁷, ένα από τα πιο εμπνευσμένα κείμενα των *Παρισινών Χειρογράφων*²⁸.

Το σημαντικό στην περίπτωση του εμπορευματικού φетиχισμού είναι ότι οι άνθρωποι δεν έχουν συνείδηση των μηχανισμών της εμπορευματικής διαδικασίας, μολονότι υπόκεινται στη λογική της: «δεν το ξέρουν, αλλ' όμως το κάνουν» (*sie wissen das nicht, aber sie tun es*)²⁹, γίνονται δηλ. ασυνείδητοι φορείς και άβουλα όργανα των μηχανισμών αυτών· δεν ελέγχουν την κοινωνική κίνηση μέσω της οποίας παράγονται τα εμπορεύματα και που αποκτά γι' αυτούς το χαρακτήρα της αντικειμενικής κίνησης πραγμάτων, αντίθετα τελούν οι ίδιοι υπό τον έλεγχό της³⁰.

Στο κείμενο αυτό του *Κεφαλαίου*, η ιδεολογική μορφή που παίρνει ο φетиχισμός του εμπορεύματος αποκτά σχεδόν το χαρακτήρα φυσικής αναγκαιότητας, επιτείνεται κατά συνέπεια το αρνητικό στοιχείο της ιδεολογίας που επισήμανε η *Γερμανική Ιδεολογία*. Έτσι, αν ο «συνήθης» ιδεολογικός φενακισμός της συνείδησης ενέχει ως ένα βαθμό το στοιχείο της *ηθελημένης* απόκρυψης και πα-

ραμόρφωσης της πραγματικότητας, η μορφή φενακισμού που απορρέει από το φετιχισμό του εμπορεύματος αποκτά ιδιαίτερη αντικειμενική βαρύτητα και γίνεται γι' αυτό πιο αποτελεσματική και επικίνδυνη: οι εμπλεκόμενοι στους εμπορευματικούς μηχανισμούς τους υφίστανται παθητικά ως αδήριτο *φυσικό νόμο*, όπως υφίστανται το νόμο της βαρύτητας³¹. Και εδώ αποδεικνύεται τελεσφόρα η *μέθοδος της γενεαλογίας* προκειμένου να αποκαλυφθεί η φενάκη του εμπορευματικού μηχανισμού: η ανάλυση πρέπει να αρχίσει όχι από το αποτέλεσμα αλλ' από την αιτία, όχι από το επιφανόμενο αλλ' από την υλική βάση.

Γ. — Πιο μετριοπαθής, αφιστάμενη τόσο από τη *Γερμανική Ιδεολογία* όσο και το *Κεφάλαιο*, είναι η αντίληψη περί ιδεολογίας που διατυπώνεται στο τρίτο κείμενο, τον Πρόλογο στην *Κριτική της πολιτικής οικονομίας*³². Εδώ η αποτίμηση της ιδεολογίας είναι κάπως θετικότερη: το εποικοδόμημα, έκφραση του οποίου αποτελεί η ιδεολογία, εμφανίζεται κατά κάποιο τρόπο ως «φυσιολογική» υπερδομή της οικονομικής υποδομής και δεν έχει οπωσδήποτε αρνητικό χαρακτήρα³³. Μια πρώτη διατύπωση της ιδέας αυτής βρίσκεται ήδη στη *Γερμανική Ιδεολογία*, που όμως διεγράφη στο χειρόγραφο³⁴ για να επικρατήσει η αντίληψη, ότι «στη *συνηθισμένη* συνείδηση το πράγμα παριστάνεται αντεστραμμένο»³⁵. Το διαγραμμένο αυτό κείμενο διακρίνει ανάμεσα στην *πραγματική* και την *απατηλή* παράσταση της πραγματικότητας, ανάμεσα δηλ. σε μian «ορθή» και μian «εσφαλμένη» ιδεολογία. Αλλά τότε θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι σε κάθε κοινωνικό μόρφωμα αντιστοιχεί ένα ιδεολογικό εποικοδόμημα που δεν επιφέρει το φενακισμό της συνείδησης παρά στην περίπτωση που αντανακλά εσφαλμένα την πραγματικότητα. Κατά συνέπεια θα πρέπει να διακρίνομε ανάμεσα σε μια «θετική» και μian «αρνητική» ιδεολογία, μια διάκριση που θα εμφανιστεί αργότερα στο προσκήνιο και θα παίξει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των μεταγενέστερων θεωριών της ιδεολογίας. Ωστόσο ο «Πρόλογος» δεν περιέχει σαφώς τη διάκριση αυτή, που μόνο βιάζοντας το κείμενο θα μπορούσαμε να του αποσπάσομε. Δεν θα πρέπει να λησμονείται στη συνάρτηση αυτή, ότι ο Marx έχει πάντα υπόψη του ταξικές κοινωνίες, στις οποίες κατά την αντίληψή του η ιδεολογία ασκεί αναπόφευκτα την αρνητική λειτουργία της παραμόρφωσης της πραγματικότητας. Αυτό διαφαίνεται από τη συνέχεια του «Προλόγου», όπου η ιδεολογία φέρνει τη σφραγίδα του επισφαλούς και ψευδούς, λόγος επαρκής για να αντιμετωπίζεται με καχύποπη επιφυλακτικότητα ακόμα και η (ιδεολογική) αυτοσυνείδηση μιας επαναστατικής περιόδου³⁶.

III

Επάνω στις βάσεις που έθεσε η *Γερμανική Ιδεολογία*, ο Engels αποσαφήνισε, συμπλήρωσε και ως ένα βαθμό εκλαΐκευσε την έννοια της ιδεολογίας³⁷. Η ιδιαίτερη θεωρητική προσφορά του συνίσταται στο ότι υπογράμμισε τη *θετική* εμβέλεια της ιδεολογίας, επισημαίνοντας από τη μια μεριά τη *σχετική αυτονομία* του εποικοδομήματος, από την άλλη την *επενέργειά* του (Rückwirkung) στην οικονομική βάση³⁸. Κατά τον Engels, ενώ υπερτονίστηκε η σημασία του οικονομικού παράγοντα στην πορεία της ιστορίας και το σχηματισμό των κοινωνικών μορφωμάτων, οι δυο αυτές ιδέες δεν τονίστηκαν επαρκώς και δεν έτυχαν της δέουσας ανάπτυξης από μέρους του Marx και του ίδιου, γιατί άλλες προτεραιότητες και προ παντός ο αγώνας κατά των πολέμων του ιστορικού υλισμού απορρόφησαν καθ' ολοκληρίαν τις δυνάμεις τους³⁹. Αλλ' ο Engels αποδυναμώνει τις ίδιες του τις θέσεις, όταν διακηρύσσει ότι οι δυο αυτές λειτουργίες του εποικοδομήματος δεν έχουν παρά ένα περιορισμένο πεδίο δράσης, δεδομένου ότι προσδιορίζονται «σε τελευταία ανάλυση» (inletzter Instanz) από την οικονομική αναγκαιότητα⁴⁰. Με τη διατύπωση αυτή ο Engels αναιρεί ουσιαστικά τη διστακτική του προσπάθεια να δώσει στην ιδεολογία ένα αυτόνομο status, επαναβεβαιώνοντας τη δεσπόζουσα ιδέα της παγκυριαρχίας του οικονομικού παράγοντα. Όπως είναι γνωστό, η διατύπωση αυτή έγινε αντικείμενο ιδιαίτερης θεωρητικής συζήτησης από μέρους του Althusser⁴¹.

Οι θεωρητικές «διορθώσεις» που επέφερε στην έννοια της ιδεολογίας ο Engels οδήγησαν στη γενίκευση της χρήσης της και τη διεύρυνση του πεδίου εφαρμογής της. Έτσι ο όρος δεν σημαίνει πια κατ' αποκλειστικότητα την *ψευδή συνείδηση*, όπως στα πρώτα μαρξιστικά κείμενα, αλλά γενικότερα το *σύστημα ιδεών και παραστάσεων* μέσω των οποίων συντελείται η αυτοκατανόηση ενός ορισμένου κοινωνικού μορφώματος —σύστημα που δεν είναι κατ' ανάγκη αντιστροφή των υφιστάμενων υλικών σχέσεων. Η εξέλιξη αυτή, εναντίον της οποίας διαμαρτύρεται ήδη το 1923 ο Karl Korsch⁴², αρχίζει με το Λένιν⁴³ και ολοκληρώνεται στη σταλινική περίοδο. Σύμφωνα με τη διευρυμένη αυτή χρήση του όρου, που του αφήρεσε την αρχική αρνητική του σημασία, ο ίδιος ο μαρξισμός-λενινισμός χαρακτηρίζεται ως ιδεολογία, και μάλιστα ως η πρώτη και μοναδική στην ιστορία «επιστημονική ιδεολογία», μια ανεπίτρεπτη *contradictio in terminis* για την αστική σκέψη⁴⁴, μια ορθή και λογικά θεμελιωμένη διατύπωση, αντίθετα, για τη μαρξιστική αντίληψη, στην προοπτική της οποίας ο ιστορικός υλισμός είναι *επιστήμη*. Τα επίσημα κείμενα της σύγχρονης μαρξιστικής φιλοσοφίας αναφέρονται δια μακρών

στο θέμα αυτό, προσπαθώντας να ανασκευάσουν τις ενστάσεις κατά της παρά φύση σύζευξης ιδεολογίας και επιστήμης⁴⁵. Αλλά το αρχικό «ιδεολογικό» στοιχείο —με τη σημασία του επηρεασμού της συνείδησης— επανακάμπτει ύπουλα στους κόλπους του επιγονικού μαρξισμού, όταν στα ίδια κείμενα γίνεται λόγος για τη *μεροληπτικότητα* της επιστημονικής ιδεολογίας υπέρ των συμφερόντων του προλεταριάτου, δεδομένου ότι «στην ιδεολογία της εργατικής τάξης μεροληπτικότητα και αλήθεια δεν αλληλοαποκλείονται, αλλά καθορίζονται αμοιβαία»⁴⁶.

Ας συνοψίσουμε την εννοιολογική εξέλιξη του όρου ιδεολογία. Στον κλασικό μαρξισμό η ιδεολογία ως *ψευδής συνείδηση*, δηλ. εσφαλμένη παράσταση της πραγματικότητας, αντιτίθεται στην κοινωνική πράξη, δηλ. στο σύνολο των διαδικασιών κοινωνικού χαρακτήρα, στα πλαίσια των οποίων εξελίσσεται η ανθρώπινη ύπαρξη. Η εκδοχή αυτή του όρου συνιστά τον άξονα αναφοράς της *Γερμανικής Ιδεολογίας*. Σε μια δεύτερη φάση η ιδεολογία αντιτίθεται όχι πλέον στην πράξη, αλλά στην *επιστήμη*. Η φάση αυτή εγκαινιάζεται με το *Κεφάλαιο*, όπου επιχειρείται η συγκρότηση του ιστορικού υλισμού σε επιστήμη, και συνεχίζεται με τους επιγόνους και ιδιαίτερα τη σοσιαλδημοκρατία του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα. Το πέρασμα από τη μια φάση στην άλλη δεν στερείται λογικού ερεισματος στη μαρξιστική προοπτική: αφού ο μαρξισμός είναι η αληθινή επιστήμη της πράξης, η ίδια η πράξη αποκτά μέσω της μαρξιστικής θεωρίας επιστημονικό status, δεδομένου ότι υπόκειται στις επιταγές της επιστήμης⁴⁷. Έτσι η διαφορά ανάμεσα στην πράξη και την επιστήμη αμβλύνεται και τελικά εξαφανίζεται. Σε μια τρίτη φάση που αρχίζει με το Λένιν και εκτείνεται ως σήμερα, επέρχεται η «συμφιλίωση» μεταξύ ιδεολογίας και επιστήμης, δεδομένου ότι ο ίδιος ο μαρξισμός αυτοκατανοείται ως επιστημονική ιδεολογία.

Η εξέλιξη αυτή, όσο και αν έχει τα σπέρματά της στα ιδρυτικά της μαρξιστικής θεωρίας κείμενα, συνιστά ωστόσο μια καταφανή παρέκκλιση από την «κλασική» αντίληψη περί ιδεολογίας. Για το Marx η ιδεολογία ως ψευδής συνείδηση συναρτάται άμεσα με την ταξική δομή της κοινωνίας: ιδεολογικό ψεύδος και ταξική συνείδηση είναι αλληλένδετες και αλληλέγγυες έννοιες. Αλλ' αυτό σημαίνει, ότι η κατάργηση της ταξικής κοινωνίας θα συνεπιφέρει και την εξαφάνιση της ιδεολογίας⁴⁸. Ο άλλος παράγοντας, από τον οποίο θα προέλθει η κατάλυση της ιδεολογικής φενάκης, είναι η προαγωγή της επιστημονικής γνώσης που θα διαλύσει τις νεφελώδεις κατασκευές της ιδεολογίας και θα αποδείξει το ψεύδος τους⁴⁹. Η επαναστατική ανατροπή της υφιστάμενης ταξικής οργάνωσης της κοινωνίας από τη μια μεριά και η πρόοδος της επιστήμης από την άλλη

θα έχουν έτσι ως αναγκαία συνέπεια το οριστικό τέλος της ιδεολογίας. Η θέση του Marx στο σημείο αυτό είναι σαφής και κατηγορηματική: δεν υπάρχει εξέλιξη της ιδεολογίας από μian αρνητική σε μια θετική λειτουργία της, δηλ. αντικατάσταση μιας εσφαλμένης από μian ορθή ιδεολογία· η ιδεολογία είναι το ψεύδος μιας ψευδούς κοινωνικής οργάνωσης και μιας ψευδούς παράστασης της πραγματικότητας, το νοσηρό αποκύημα μιας νοσηρής κοινωνίας. Κατά συνέπεια, η αποκατάσταση της *αληθούς* και *υγιούς* τάξης θα συνεπιφέρει και την εξαφάνιση της ιδεολογίας.

Αλλ' οι ιδέες έχουν τη δική τους εσωτερική λογική και εξελίσσονται συχνά έξω από την τροχιά των ιδρυτικών τους αρχών, που δεν παίζουν κατ' ανάγκη στην ιστορία τους το ρόλο του ρυθμιστικού μεγέθους. Στην προοπτική αυτή θα πρέπει να ιδωθούν οι ανασηματοδοτήσεις και αναδιατυπώσεις που η έννοια της ιδεολογίας γνώρισε στην πορεία της, από τις οποίες η χρονολογικά τελευταία, η θεωρία του Althusser, τροφοδότησε αρκετές σοβαρές συζητήσεις.

IV

Η αλτουσεριανή αναθεώρηση της έννοιας της ιδεολογίας χαρακτηρίστηκε ως «ριζική ρήξη» με θεμελιώδεις θέσεις του παραδοσιακού μαρξισμού⁵⁰. Η αναθεώρηση αυτή εμφανίζεται ως ανανεωμένη «ανάγνωση» της ιδεολογίας με αποκρυπτογραφικό κώδικα και ερμηνευτική αρχή τη φροϋδική έννοια του *ασυνείδητου*.

Ο Althusser ξεκινά με τον προκλητικό ισχυρισμό, ότι ο Marx επιχείρησε στη *Γερμανική Ιδεολογία* την εκπόνηση μιας γενικής θεωρίας της ιδεολογίας, που όμως δεν είναι μαρξιστική⁵¹. Ο ισχυρισμός αυτός στηρίζεται στο εξής κείμενο της *Ιδεολογίας*:

«Ηθική, θρησκεία, μεταφυσική και λοιπή ιδεολογία δεν έχουν ιστορία, δεν έχουν εξέλιξη, αλλά μέσα από την ανάπτυξη της υλικής παραγωγής και της υλικής επικοινωνίας, οι άνθρωποι αλλάζουν μαζί με την πραγματικότητά τους τη σκέψη και τα προϊόντα της»⁵².

Ολόκληρη η συλλογιστική του Althusser επικεντρώνεται στη φράση αυτή: «Η ιδεολογία δεν έχει ιστορία»⁵³, που γίνεται ο ακρογωνιαίος λίθος της θεωρίας του. Στο πνεύμα της *Γερμανικής Ιδεολογίας*, η διατύπωση αυτή έχει κατά την αντίληψή του μια διπλή αρνητική σημασία. Σημαίνει πρώτα ότι η ιδεολογία δεν είναι παρά μια *αυθαίρετη κατασκευή* κατά το πρότυπο της προ-φροϋδικής κατανόησης του ονείρου, δηλ. ένα καθαρό μηδέν, απόρροια της παραμόρφωσης της πραγματικότητας που επιφέρει η ταξική κατάτμηση

της εργασίας· σημαίνει κατόπιν ότι δεν έχει *δική* της ιστορία, αλλά την ιστορία των εκάστοτε κοινωνικών σχηματισμών, δηλ. μιαν εξαρτημένη ιστορία που βρίσκεται καθ' ολοκληρίαν έξω από την ίδια⁵⁴.

Η αλτουσεριανή θέση είναι ότι η έκφραση αυτή πρέπει να κατανοηθεί *θετικά* —και εδώ νομίζει ο Althusser ότι προτείνει μια πιο βαθιά και πιο αυθεντική ερμηνεία της ιδεολογίας που δεν αφίσταται της μαρξικής σκέψης, αλλ' αντίθετα αποκαθιστά την αληθινή της σημασία, κατανοώντας το Marx καλύτερα από ό,τι ο ίδιος αυτο-κατανόηθηκε, δεδομένου ότι στην εποχή της *Γερμανικής Ιδεολογίας* παραμένει ακόμα δέσμιος μιας θετικο-ιστορικιστικής αντίληψης⁵⁵. Η πρόταση «η ιδεολογία δεν έχει ιστορία» σημαίνει ότι η ιδεολογία δεν υπόκειται στους ιστορικούς καθορισμούς και την ιστορική σχετικότητα, γιατί είναι *αν-ιστορική*, πράγμα που σημαίνει εδώ όχι μη ιστορική, αλλά *παν-ιστορική* (*omni-historique*)⁵⁶, δηλ. πανταχού παρούσα δομή της ιστορίας. Με άλλα λόγια, η ιδεολογία διατρέχει και διαπνέει την ιστορική εξέλιξη ως εγγενής και αναλλοίωτη ρυθμιστική αρχή της ιστορίας. Το ερμηνευτικό μοντέλο που χρησιμοποιεί εδώ ο Althusser είναι το φροϋδικό ασυνείδητο, που κατά την αντίληψη του θεμελιωτή της ψυχανάλυσης *δεν έχει ιστορία*, είναι *άχρονο* (*zeitlos*) και γι' αυτό *ανώλεθρο* και *αιώνιο*⁵⁷. Τις ίδιες διατυπώσεις χρησιμοποιεί και ο Althusser προκειμένου περί της ιδεολογίας, ακολουθώντας το παράδειγμα του Freud: αφού δεν έχει ιστορία, η ιδεολογία είναι *αιώνια*, όχι με τη σημασία του υπερβατικού και υπεριστορικού στη γραμμή της οντολογικής παράδοσης, αλλά με την εκδοχή μιας αδιάφθορης, ενδοϊστορικής και διιστορικής δομής, παρούσας στην ιστορική ροή ως όρου δυνατότητας και καθοριστικού μεγέθους της ιστορίας⁵⁸.

Από τη θεμελιώδη αυτή παραδοχή της *αχρονικότητας* και *πανιστορικότητας* της ιδεολογίας απορρέουν δυο άλλες σημαντικές προτάσεις, επίσης φροϋδικής έμπνευσης:

- 1) Η ιδεολογία είναι κατά βάση μια ασυνείδητη λειτουργία.
- 2) Η ιδεολογία είναι μια παράσταση της φαντασιακής σχέσης των ατόμων με τις πραγματικές συνθήκες της ύπαρξής τους.

Η πρώτη πρόταση φιλοδοξεί να αντικαταστήσει την καθιερωμένη αντίληψη περί ιδεολογίας ως ψευδούς συνείδησης, που φέρνει ακόμα τα ίχνη της ιδεαλιστικής προβληματικής στα πρώιμα κείμενα του Marx. Κατά τον Althusser, η ιδεολογία ως σύστημα παραστάσεων (εικόνων, μύθων, ιδεών) είναι ένα σύνολο *δομών* (*structures*) που επιβάλλονται στα άτομα χωρίς να περάσουν από τη συνείδησή τους. Οι δομές αυτές ως πολιτιστικά αντικείμενα που τα άτομα «συλλαμβάνουν, αποδέχονται και υφίστανται» (*des objets culturels perçus-acceptés-subis*)⁵⁹, δρουν επάνω τους με διαδικασίες που τους ξε-

φεύγουν. Η ιδεολογία δεν έχει *νοησιαρχικό*, αλλά κατά κύριο λόγο *βιωματικό* χαρακτήρα, δεν είναι μορφή συνείδησης, αλλά βιωματικής παράστασης που συγκροτείται χωρίς τη διαμεσολάβηση της συνείδησης. Οι άνθρωποι ζουν τις ενέργειες και δραστηριότητές τους — την ιστορική τους *πράξη*— μέσα στο κλίμα και δια μέσου της ιδεολογίας. Η βιούμενη σχέση του ατόμου με τον κόσμο και την ιστορία περνά αναγκαστικά μέσα από την ιδεολογία, *είναι* η ίδια η ιδεολογία⁶⁰. Κατά συνέπεια, η «συνειδητοποίηση» της θέσης του ανθρώπου μέσα στον κόσμο συντελείται μέσα από μια *ασυνείδητη δομή* που είναι ιδεολογική (*inconscience idéologique*). Στην ίδια γραμμή τοποθετούνται και οι άλλες παραδοξολογικές εκφράσεις του Althusser που καταλήγουν σε τελευταία ανάλυση στην αποκήρυξη της έννοιας της συνείδησης: μονάχα μέσα στο ιδεολογικό ασυνείδητο αλλάζουν οι άνθρωποι τις βιωματικές τους σχέσεις με τον κόσμο και αποκτούν την ιδιαίτερη εκείνη μορφή «α-συνειδησίας» που αποκαλούμε *συνείδηση*. Έτσι η βιούμενη σχέση με τον κόσμο δεν γίνεται *συνειδητή* παρά υπό τον όρο να είναι *ασυνείδητη*. Υπό τις συνθήκες αυτές, ο ιδεολογικός φενακισμός συνεχίζεται και μετά τη συνειδητοποίηση της ιδεολογίας. Η συνείδηση ως ιδεολογικά καθορισμένη δεν αίρει τον ασυνείδητο χαρακτήρα της ιδεολογίας, είναι μια καινούργια μορφή ιδεολογικού ασυνειδήτου, δηλ. ένα ασυνείδητο «δεύτερου βαθμού». Σε άλλη διατύπωση: Αν, σύμφωνα με την κλασική παράδοση, συνείδηση σημαίνει λήψη απόστασης από το γνωστικό αντικείμενο και από το ίδιο το εγώ ως φορέα της γνωστικής σχέσης, δηλ. εγκαθίδρυση μιας σχέσης *γνωστικής διαμεσολάβησης*, η ιδεολογία σημαίνει την *αμεσότητα* μιας βιωματικής σχέσης που δεν επιτρέπει τη δημιουργία της «γνωστικής ρωγμής», που είναι μια κατ'εξοχήν συνειδησιακή λειτουργία. Κατά συνέπεια, ό,τι ονομάζεται εδώ συνείδηση δεν είναι παρά μια άλλη μορφή ιδεολογίας, δηλ. μια άλλη μορφή ασυνείδητης λειτουργίας της ιδεολογίας. Για να εξαγάγουμε όλες τις συνέπειες της αλτουσεριανής θέσης, δεν υπάρχει δυνατότητα φυγής από την ιδεολογία, που είναι η φυσιολογική ατμόσφαιρα μέσα στην οποία ζουν και αναπνέουν οι κοινωνίες. Επομένως ό,τι ονομάστηκε συνείδηση στη ρασιοναλιστική παράδοση δεν είναι στην πραγματικότητα παρά μια ακόμα μεταμφίεση και μεταμόρφωση της ίδιας της ιδεολογίας υπό την επίφαση της υπέρβασής της, δηλ. της «συνειδητοποίησής» της. Θέση ιδιαίτερα τολμηρή και απαισιόδοξη, δεδομένου ότι αντιπροσωπεύει μίαν αντίληψη *πανιδεολογισμού* που όσο και αν προσπαθεί να αμβλύνει τον αρνητικό χαρακτήρα της ιδεολογίας, προάγει ωστόσο την ιδέα της παγκυριαρχίας της ιδεολογικής φενάκης και του ιδεολογικού εξανδραποδισμού της συνείδησης.

Σε στενή συνάρτηση με την πρώτη πρέπει να κατανοηθεί και η δεύτερη πρόταση περί του *φαντασιακού* χαρακτήρα της ιδεολογίας⁶¹. Η πρόταση αυτή σημαίνει ότι η ιδεολογία αντανακλά και (ανα)παριστά όχι τη σχέση των ανθρώπων με τις πραγματικές συνθήκες της ύπαρξής τους, αλλά τον *τρόπο* με τον οποίο *βιώνουν* τη σχέση αυτή. Η ιδεολογία αντιπροσωπεύει κατά συνέπεια μια *διπλή διαμεσολάβηση* των υλικών συνθηκών της ανθρώπινης ύπαρξης: στη σχέση των ατόμων με τις συνθήκες αυτές υπερτίθεται μια δεύτερη που είναι η *βίωση* της πρώτης σχέσης από τα συγκεκριμένα άτομα. Η ιδεολογία είναι έτσι μια *σχέση σχέσης* ή καλύτερα μια σχέση *δεύτερου βαθμού* προς την υλική υπόσταση της ανθρώπινης ύπαρξης⁶². Η ιδεολογική παράσταση της πραγματικότητας είναι *φαντασιακή*, γιατί δεν περιγράφει αντικειμενικές σχέσεις, αλλ' εκφράζει μια βούληση, μian ελπίδα ή μια νοσταλγία, είναι κατά συνέπεια μεταποίηση και ανασύνθεση της πραγματικότητας στο χώρο της φαντασίας σύμφωνα με το νόμο της ανθρώπινης *επιθυμίας*. Έτσι συντελείται ένας αμοιβαίος *υπερκαθορισμός* (surdétermination) του πραγματικού από το φαντασιακό και του φαντασιακού από το πραγματικό σε μian αδιάλυτη ενότητα που καθιστά την ιδεολογία δρώσα αρχή και όχι απλώς όργανο της πράξης: οι άνθρωποι εμπλέκονται στα δίκτυα της ιδεολογίας και γίνονται οι αθέλητοι φορείς της τη στιγμή ακριβώς που νομίζουν ότι τη χρησιμοποιούν ως μέσο προς πραγματοποίηση των σκοπών τους⁶³.

Ας σημειωθεί εδώ, ότι το φαντασιακό στοιχείο που ο Althusser εισάγει στην κατανόηση της ιδεολογίας είναι ακόμη ένα ψυχαναλυτικό δάνειο και παραπέμπει στις αντίστοιχες φροϋδικές έννοιες *Phantasie* και *phantasieren*. Για το Freud, η φαντασία και η φαντασίωση λειτουργούν ως αντισταθμιστική ικανοποίηση μιας ασυνείδητης επιθυμίας (Wunscherfüllung) και είναι κατά κάποιο τρόπο ερμαφρόδιτοι ψυχικοί σχηματισμοί, δεδομένου ότι κινούνται και στις δυο περιοχές της συνείδησης και του ασυνείδητου, χωρίς σαφή διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στις αντίστοιχες εκφάνσεις τους⁶⁴. Τέτοια φαίνεται να είναι και η λειτουργία της ιδεολογίας που υπό την επίφαση της αντικειμενικής παράστασης της πραγματικότητας επιβάλλει ένα φαντασιακό της «ομοίωμα», προϊόν ασυνείδητης επιθυμίας⁶⁵.

Η προσφυγή στην κατηγορία του φαντασιακού — με την ψυχαναλυτική διάσταση του όρου — προσφέρει κατά τον Althusser μian ορθότερη και δικαιότερη κατανόηση του φαινομένου της ιδεολογίας για δύο κυρίως λόγους. Ο πρώτος λόγος είναι ότι με τον τρόπο αυτό εγκαταλείπεται ως ελάχιστα πειστική και ατελέσφορη η αιτιακή εξήγηση της ιδεολογικής «παραποίησης» της πραγματικότητας, που

εμφανίστηκε υπό δύο μορφές: ως εξήγηση μηχανιστικού τύπου, που αντλεί τις αρχές της από τον ορθολογισμό του 18ου αιώνα, σύμφωνα με την οποία η ιδεολογική φενάκη είναι εύρημα των ισχυρών και «κατεχόντων» προς παραπλάνηση και υποδούλωση των ατόμων και των μαζών, και ως εξήγηση ερμηνευτικού-ανθρωπολογικού τύπου που έχει τις καταβολές της στον Feuerbach και υιοθετήθηκε από το νεαρό Marx, σύμφωνα με την οποία η ιδεολογική αλλοτρίωση δεν είναι παρά προβολή στη σκέψη και τη φαντασία των ανθρώπων των αλλοτριωτικών δομών της κοινωνίας⁶⁶. Αντίθετα, η κατανόηση της ιδεολογίας μέσω της έννοιας του φαντασιακού δεν αναζητεί μια «εξω-ιδεολογική» αιτία της ιδεολογίας: η ίδια η ιδεολογία αποδεικνύεται ως επαρκής εξήγηση της φύσης και της λειτουργίας της, δεδομένου ότι είναι ο «φυσιολογικός» τρόπος βίωσης της σχέσης του ανθρώπου με την πραγματικότητα, που έχει *αναγκαστικά* φαντασιακό χαρακτήρα.

Από δω απορρέει και ο δεύτερος και πιο σημαντικός λόγος, για τον οποίο η «ανάγνωση» αυτή της ιδεολογίας έχει την προτίμηση του Althusser. Σε αντίθεση με τις παραδοσιακές ερμηνείες, η «ανάγνωση» αυτή δίνει μια κατ' εξοχήν *θετική* εικόνα της ιδεολογίας. Στην προοπτική του φαντασιακού, η ιδεολογία δεν είναι μια δυσπλασία και παραμόρφωση της πραγματικότητας, οφειλόμενη σε τυχαίες αιτίες της πολιτιστικής εξέλιξης, ένα «ατύχημα» της ιστορίας, αλλά μια θεμελιώδης δομή της ιστορικής ζωής των κοινωνιών, μια οργανική λειτουργία κάθε κοινωνικής ολότητας⁶⁷. Κανείς κοινωνικός σχηματισμός δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς τα ιδιόμορφα αυτά συστήματα παραστάσεων και ιδεών που είναι οι ιδεολογίες. Μονάχα μια «ιδεολογική» αντίληψη θα μπορούσε να φανταστεί κοινωνίες χωρίς ιδεολογία. Οι ανθρώπινες κοινωνίες «εκκρίνουν» την ιδεολογία ως το ζωτικό εκείνο στοιχείο και την ιδιαίτερη εκείνη ατμόσφαιρα, μέσα στα οποία ζουν και αναπτύσσονται. Παραφράζοντας την αριστοτελική έκφραση, ο Althusser αποφαίνεται ότι «ο άνθρωπος είναι φύσει ιδεολογικό ζώο»⁶⁸.

Αλλά γιατί οι σχέσεις των ανθρώπων με την πραγματικότητα αντανακλώνται στη συνείδησή τους αναγκαστικά υπό ιδεολογική μορφή, με τη σημασία της *ασυνείδητης*, δηλ. «φαντασιακής μεταποίησης» των πραγματικών συνθηκών της ύπαρξής τους; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό πρέπει να αναζητηθεί προς δύο πλευρές, το *άτομο* και την *κοινωνική ολότητα*.

Το άτομο δεν μπορεί να τηρήσει μian ουδέτερη και αντικειμενική στάση απέναντι στις κοινωνικές δομές, στις οποίες βρίσκεται ενταγμένο και που προσδιορίζουν το κλίμα της κοινωνικής του υπόστασης. Οι σχέσεις που συνάπτει με την κοινωνική πραγματικότητα

έχουν κατά κύριο λόγο βιωματική φόρτιση, επενδύει δηλ. σ' αυτές συγκινησιακό δυναμικό (συναισθήματα, προσδοκίες κ.λπ.) που δεν του επιτρέπει να υιοθετήσει απέναντί της στάση νηφάλιας θεώρησης και κριτικής αποτίμησης. Έτσι η αντικειμενικότητα *διαμεσολαβείται* στη συνείδησή του από την υποκειμενικότητα, το πραγματικό διαθλάται και διηθείται μέσω του φαντασιακού. Το αποτέλεσμα είναι ότι οι κοινωνικές δομές και οι σχέσεις του μαζί τους παραμένουν για το άτομο αδιαφανείς και απροσδιόριστες και σε ό,τι αφορά την πραγματική τους φύση και σε ό,τι αφορά την έκταση και τους μηχανισμούς τους.

Από τη σκοπιά της κοινωνικής ολότητας, η ιδεολογία αποτελεί το συνεκτικό δεσμό και την ενοποιό δύναμη των συστατικών της στοιχείων: η κοινωνική ολότητα *χρειάζεται* την ιδεολογία προκειμένου να επιτύχει τη συναίνεση και την υποταγή των ατόμων στις επιταγές και στους στόχους της, που θα της εξασφαλίσουν συνοχή και διάρκεια. Η ιδεολογία ως σύστημα παραστάσεων και ιδεών που δίνει μια συνολική —και κατ' ακολουθία γενική και αδιαφοροποίητη, δηλ. ουσιαστικά αναληθή και απατηλή— εικόνα της πραγματικότητας, είναι ένα είδος *κοινωνικής μυθολογίας* που δημιουργεί όχι αντικειμενικές κρίσεις, αλλά πεποιθήσεις και βεβαιότητες που εμφυσούν στα μέλη της κοινωνικής ολότητας το συναίσθημα της κοινότητας και της ενότητας. Η κοινωνία χρησιμοποιεί την ιδεολογία ως απολογητικό λόγο και θεωρητική της δικαίωση, μέσω των οποίων επιζητεί τη συγκατάθεση και «συστράτευση» των μελών της. Η ιδεολογία είναι σε τελευταία ανάλυση το *αναγκαίο ψεύδος* της κοινωνίας που υπό τον μανδύα συλλογιστικών διαδικασιών και αποδεικτικών λόγων απευθύνεται κατ' ουσία στο συγκινησιακό δυναμικό του ατόμου και της μάζας⁶⁹.

Αν αυτή είναι η φύση και λειτουργία της ιδεολογίας ως φαντασιακής «μεταποίησης» της πραγματικότητας στην ατομική και συλλογική συνείδηση, τότε —κι αυτή είναι η λογική απόληξη των προηγούμενων θέσεων του Althusser, αλλά ταυτόχρονα και μια «αιρετική» απόφαση στα μάτια της μαρξιστικής «ορθοδοξίας»— η εγκαθίδρυση του κομμουνισμού δεν θα άρει την ιδεολογία, γιατί η αταξική κοινωνία, όπως και καμιά από τις ταξικές κοινωνίες της ιστορίας, δεν μπορεί να στερείται ιδεολογίας. Ο κομμουνισμός ως νέος τρόπος παραγωγής θα δημιουργήσει καινούργιες παραγωγικές δυνάμεις και καινούργιες παραγωγικές σχέσεις που θα αντανakλώνται σε ένα καινούργιο ιδεολογικό εποικοδόμημα. Αλλ' η ιδεολογία της αταξικής κοινωνίας θα επινοήσει καινούργιες μορφές μέσω των οποίων θα διατυπωθεί (όπως π.χ. «επιστημονική κοσμοθεωρία», «κομμουνιστικός ουμανισμός»), στα μέτρα του νέου τύπου ανθρώπου

που θα καταλάβει το προσκήνιο της ιστορίας⁷⁰. Σε μια κομμουνιστική κοινωνία, η ιδεολογία θα αναλάβει τον παιδευτικό ρόλο της μόρφωσης και διαμόρφωσης των ατόμων, για να είναι σε θέση να ανταποκριθούν στις αλλαγμένες συνθήκες της ύπαρξής τους. Αν η ιστορία είναι μια διηνεκής μεταμόρφωση των όρων της ανθρώπινης ζωής, οι άνθρωποι οφείλουν επίσης να αλλάζουν, υιοθετώντας το ρυθμό αλλαγής του κόσμου. Η συνειδητοποίηση και η ικανοποίηση της ανάγκης αυτής συντελείται στα πλαίσια και με τα μέσα της ιδεολογίας. Γράφει ο Althusser:

«Η αταξική κοινωνία ζει την αλήθεια ή αναλήθεια της σχέσης της με τον κόσμο μέσα στην ιδεολογία, χάρη στην οποία μεταμορφώνει τη «συνειδηση» των ανθρώπων, δηλ. τη στάση και τη διαγωγή τους, προκειμένου να τους θέσει στο ύψος της αποστολής τους και των συνθηκών της ύπαρξής τους»⁷¹.

Έτσι ανασημασιοδοτείται ένα βασικό χαρακτηριστικό της ταξικής ιδεολογίας, η *αλλοτριωτική* της λειτουργία με τη σημασία του ψεύδους και της φενάκης, ανασημασιοδότηση που μεταβάλλει την ιδεολογία σε μέσο θετικής αγωγής και παιδευτικής πράξης, δηλ. σε μια «φυσιολογική» έκφανση της κοινωνικής υπόστασης του ανθρώπου, χωρίς τη σφραγίδα της *ταξικότητας* που έφερνε κατά παράδοση. Βρισκόμαστε μακριά από την καθιερωμένη αντίληψη περί ιδεολογίας.

Για να ολοκληρωθεί η εικόνα της αλτουσεριανής θεωρίας της ιδεολογίας, θα πρέπει να επισημάνουμε δύο ακόμα βασικές της θέσεις με προκλητική διατύπωση:

- 1) Η ιδεολογία απονέμει στα άτομα το ρόλο του υποκειμένου⁷².
- 2) Η ιδεολογία έχει υλική ύπαρξη⁷³.

Σύμφωνα με την πρώτη θέση, η κατηγορία του υποκειμένου είναι θεμελιώδης για την ιδεολογία, γιατί ύστατος στόχος της είναι η συγκρότηση του ατόμου σε υποκείμενο με τη σημασία του «συνειδητού» φορέα της ιδεολογίας. Πιο συγκεκριμένα, το άτομο δεν αναγνωρίζεται ως ελεύθερο υποκείμενο παρά για να υποταγεί ελεύθερα στις επιταγές του πραγματικού Υποκειμένου, δηλ. της ιδεολογικής τάξης, κατά συνέπεια για να αποδεχτεί ελεύθερα την υποτέλεια και την ετερονομία του: «Δεν υπάρχουν υποκείμενα παρά μέσα από και για την υποταγή τους»⁷⁴. Εκείνο που θέλει να πει η θέση αυτή είναι ότι η ιδεολογία τότε μόνο γίνεται ενεργός και αποτελεσματική, όταν κατορθώνει να εμβολιάσει στα άτομα τον ιδεολογικό επηρεασμό ως ελεύθερη πράξη ενός αυτεξούσιου υποκειμένου. Αλλά το υποκείμενο στην παραδοσιακή εκδοχή του όρου βρίσκεται στους αντιποδες της ιδεολογίας, στο βαθμό που αποτελεί κέντρο πρωτοβουλιών και πηγή αυτενέργειας, είναι δηλ. μια ανεξάρτητη και αυτό-

νομη πνευματική οντότητα, της οποίας ο μοναδικός και ανεπανάληπτος χαρακτήρας συνίσταται στην ελευθερία της σκέψης και της πράξης. Το υποκείμενο γίνεται έτσι ο ίδιος του ο νομοθέτης, πηγή αρχών και αξιών και εστία σημασιοδότησης του κόσμου. Αντίθετα η ιδεολογία επιβάλλει την εξομοίωση και ισοπέδωση των ατόμων σε ένα αδιαφοροποίητο μάγμα πεποιθήσεων και βεβαιοτήτων, των οποίων πρέπει να γίνουν τα άβουλα όργανα και οι αθέλητοι φορείς. Ιδεολογία και υποκείμενο είναι κατά συνέπεια εκ διαμέτρου αντίθετες και αντιφατικές έννοιες.

Η δεύτερη θέση είναι από πρώτη άποψη επίσης αντιφατική, δεδομένου ότι η ιδεολογία ως «σύνολο ιδεών» δεν μπορεί να έχει υλική, αλλά μοναχά *ιδεατή* υπόσταση. Ο Althusser υποστηρίζει ωστόσο την υλική ύπαρξή της σε μια διπλή σημασία: πρώτα γιατί η ιδεολογία δεν υπάρχει παρά μέσα και χάρη σε έναν υλικό ιδεολογικό μηχανισμό (*appareil idéologique*) και την πρακτική του⁷⁵, ύστερα γιατί ενσαρκώνεται και «υλοποιείται» στις πράξεις του συγκεκριμένου ατόμου ως φορέα ιδεολογίας⁷⁶. Αυτό επιβεβαιώνει και η «ιδεολογική» αντίληψη περί ιδεολογίας, η οποία είναι υποχρεωμένη να αναγνωρίσει ότι κάθε υποκείμενο που αποδέχεται ελεύθερα τις ιδέες που του υπαγορεύει η συνείδησή του, *δρα* «σύμφωνα με τις ιδέες του», εντάσσει δηλ. τις ιδέες και πεποιθήσεις του στην «υλική» πρακτική του ως ελεύθερο υποκείμενο⁷⁷. Σε μια πληρέστερη και ακριβέστερη διατύπωση η αλτουσεριανή θέση έχει ως εξής: Η *υλικότητα* της ιδεολογίας συνίσταται στο γεγονός, ότι οι ιδέες ενός ατόμου είναι *υλικές* πράξεις ενταγμένες σε *υλικές* πρακτικές που ρυθμίζονται από *υλικούς* «τελετουργικούς κώδικες» (*rituels*): οι κώδικες αυτοί προσδιορίζονται με τη σειρά τους από *υλικούς* ιδεολογικούς μηχανισμούς που υπαγορεύουν τις ιδέες του υπόψη ατόμου⁷⁸. Οι ιδέες χάνουν έτσι την πνευματική τους αυτοτέλεια και αυτονομία, για να αποκτήσουν την *υλικότητα της πράξης* στα πλαίσια της κοινωνίας. Η αντίληψη αυτή του Althusser παραπέμπει προφανώς στη *2η θέση για τον Feuerbach*⁷⁹.

Η χρησιμοποίηση φροϋδικών κατηγοριών για την ανανέωση και γονιμοποίηση βασικών θέσεων του μαρξισμού έχει ήδη δημιουργήσει παράδοση: σχεδόν παράλληλα με τον Althusser, ο Marcuse επιχείρησε — σε μια περισσότερο «ανορθόδοξη» γραμμή και με περισσότερη πρωτοτυπία και δημιουργικότητα — να εκπονήσει μια καινούργια «θεωρία των ενστίκτων» με βάση τη φροϋδική *μεταψυχολογία* (*Eros and Civilization*, 1955), ενώ από την άλλη μεριά έθεσε τα θεμέλια μιας νέας θεωρίας της τέχνης με αντικειμενικό σκοπό την αναθεώρηση της παραδοσιακής μαρξιστικής αισθητικής (*Die Permanenz der Kunst*, 1977). Η θεωρία αυτή παρουσιάζει αξιοσημειώ-

τες ομοιότητες και συγκλίσεις με την αλτουσεριανή αντίληψη περί ιδεολογίας. Όπως η ιδεολογία για τον Althusser, έτσι και η τέχνη —ως προνομιακή μορφή ιδεολογίας— για τον Marcuse δεν θα εξαφανιστεί με την κατάργηση της ταξικής κοινωνίας ως «νοσηρό προϊόν» της, αλλά θα εξακολουθήσει να λειτουργεί και στην κομμουνιστική κοινωνία ως «θετική αλλοτρίωση»: η ουσιαστική της λειτουργία συνίσταται στη *φαντασιακή υπέρβαση* της πραγματικότητας προς ποιοτικά άλλες μορφές ύπαρξης που δεν έχουν αντικειμενικό αντίκρουσμα στο εμπειρικά υπάρχον και «επενδύονται» γι' αυτό στο όραμα και το ιδεώδες ως εκφράσεις της ανθρώπινης επιθυμίας. Αυτή η αρνητικότητα της τέχνης συνιστά τον *ουτοπικό* της χαρακτήρα με τη σημασία της απόρριψης κάθε μορφής κατεστημένου και της (αισθητικής) προαγωγής στην ύπαρξη των απραγματοποίητων δυνατοτήτων του υπαρκτού. Έτσι η ουσία της τέχνης, που ο Marcuse αποκαλεί *υπερβατικότητα* (Transzendenz), συμπίπτει με το εγχείρημα *απελευθέρωσης* του ανθρώπου⁸⁰.

Θα πρέπει, τέλος, να επισημανθεί το γεγονός, ότι δύο βασικές θέσεις της αλτουσεριανής θεωρίας, η σύζευξη της ιδεολογίας με το ασυνείδητο και η διεύρυνσή της σε ζωτική λειτουργία κάθε κοινωνικού μορφώματος, ταξικού ή αταξικού χαρακτήρα, βρίσκονται ήδη στο κλασικό έργο του Karl Mannheim, *Ideologie und Utopie* (1929). Πρώτος ο Mannheim συνέδεσε — με προφανή αναφορά στο Jung — την ιδεολογία και την ουτοπία με το συλλογικό ασυνείδητο (das kollektive Unbewusste), από το οποίο απορρέουν οι δύο αυτές διαμετρικά αντίθετες (συντηρητική και επαναστατική) στάσεις απέναντι στην υφιστάμενη κοινωνική πραγματικότητα⁸¹. Από την άλλη μεριά ο Mannheim επέστησε την προσοχή στην συντελούμενη στην εποχή του διεύρυνση της έννοιας της ιδεολογίας από μια περιορισμένη (partikularer Ideologiebegriff) σε μια γενικευμένη (totaler Ideologiebegriff) εκδοχή της, η οποία αναδιατυπώνει σε πλατύτερη βάση το πρόβλημα της «ψευδούς συνείδησης»⁸².

V

Ας συνοψίσουμε τελειώνοντας σε μια σειρά κριτικών παρατηρήσεων και αποτιμήσεων τις πιο σημαντικές θέσεις της αλτουσεριανής κατανόησης της ιδεολογίας.

Η θεωρία του Althusser είναι ένα εγχείρημα εκσυγχρονισμού και επαναδραστηριοποίησης μιας θεμελιώδους ιδέας του μαρξισμού που η δογματική πρακτική έφθειρε και η έλλειψη σοβαρού θεωρητικού προβληματισμού αποστέωσε. Στην αλτουσεριανή επανεκτίμησή

της, η ιδεολογία δεν είναι *ταξικό* σύνδρομο, αλλά *παγκοινωνικό* φαινόμενο που θα πρέπει γι' αυτό να αποσυνδεθεί από την *ιστορικότητα* των κοινωνικών μορφωμάτων: η ιδεολογία είναι μια *ανιστορική- /πανιστορική* κοινωνική δομή που πληροί έναν ουσιώδη ρόλο, εκείνο της οργανικής ένταξης των ατόμων στην κοινωνική ολότητα, μέσω της οποίας διασφαλίζεται η εσωτερική της συνοχή και επιτυγχάνεται η κύρωση των αξιών της. Η κοινωνική συναίνεση των ατόμων και η εσωτερικευση της κοινωνικής τους ταυτότητας είναι κατά κύριο λόγο έργο της *ασυνείδητης* λειτουργίας της ιδεολογίας.

Η θετική αυτή επανεκτίμηση της ιδεολογίας είναι ουσιαστικά μια προσπάθεια «απενοχοποίησης» και «αθώωσης» της, που έρχεται να θέσει τέρμα σε μια μακρά μαρξιστική παράδοση, για την οποία η ιδεολογία δεν ήταν παρά όργανο εξανδραποδισμού και αυτο-φανακισμού των απόκληρων της κοινωνίας. Στην παράδοση αυτή το θεωρητικό δυναμικό της έννοιας χάθηκε πίσω από την πολεμική και προπαγανδιστική εκμετάλλευσή της. Στην αλτουσεριανή προοπτική εγκαταλείπεται ουσιαστικά η ιδέα της «ψευδούς συνείδησης», για να αντικατασταθεί με την ουδέτερη έννοια του *φαντασιακού*: η ιδεολογία δεν είναι πια *αλλοτριωτική* παραμόρφωση της πραγματικότητας ταξικής προέλευσης, αλλά *βιωματικού* χαρακτήρα διάθλαση των κοινωνικών σχέσεων στην ανθρώπινη συνείδηση, δηλ. μια αναγκαία *διαμεσολάβηση* της αντικειμενικότητας μέσω της υποκειμενικότητας, που μόνη καθιστά δυνατή τη συνειδητοποίηση του ιστορικού «στιγματος» του ατόμου.

Αλλ' η αναδιτύπωση αυτή της έννοιας της ιδεολογίας επέφερε ταυτόχρονα τη γενίκευση της σημασίας της και τη διεύρυνση του πεδίου εφαρμογής της που ταυτίζεται σχεδόν με την ολότητα της ανθρώπινης τάξης, σε σημείο που μπορεί να επιρριφθεί στην αλτουσεριανή θεωρία η μομφή του *πανιδεολογισμού*: στην προοπτική αυτή κάθε προϊόν της ιστορικής πράξης αποκτά ιδεολογική απόχρωση, κάθε έκφανση της ανθρώπινης ζωής γίνεται φορέας ιδεολογίας, αφού η ιδεολογία είναι ο μόνος τρόπος αυτο-κατανόησης κάθε κοινωνικού μορφώματος. Ο πανιδεολογισμός αυτός βρίσκει την πιο επιγραμματική του διατύπωση στην απόφαση: «Ο άνθρωπος είναι από τη φύση του ένα ιδεολογικό ζώο»⁸³. Το τίμημα του πανιδεολογισμού είναι ότι, με τον τρόπο αυτό, η έννοια της ιδεολογίας γίνεται ένα απροσδιόριστο εννοιολογικό νεφέλωμα ικανό να δεχτεί τις πιο διαφορετικές σημασίες. Έτσι κερδίζοντας σε ευρύτητα και γενικότητα, χάνει σε σαφήνεια και συγκεκριμένο περιεχόμενο. Στη διευρυμένη της εκδοχή, η έννοια της ιδεολογίας γίνεται σχεδόν ταυτόσημη με την άλλοτε ευρύτατα χρησιμοποιούμενη έννοια της κοσμοθεωρίας (*Weltanschauung*)⁸⁴.

Θα πρέπει, τέλος, να επισημανθεί η κατά βάση *αναλογική* μορφή σκέψης, στην οποία στηρίζεται το φροϋδικής έμπνευσης εγχείρημα του Althusser και που θέτει συνάμα τα όρια της εγκυρότητάς του. Η σκέψη αυτή μπορεί να διατυπωθεί ως εξής: Όπως το ασυνείδητο είναι άχρονο και ανώλεθρο, προικισμένο με φαντασιακό δυναμικό που προσδιορίζει τον ψυχισμό του ατόμου, κατά τον ίδιο τρόπο και η ιδεολογία ως *συλλογικό ασυνείδητο* είναι μια άχρονη και πανιστορική κοινωνική δομή φαντασιακού χαρακτήρα που διέπει ταυτόχρονα την ιστορική ζωή των κοινωνιών και τις σχέσεις των ατόμων μαζί τους. Αλλ' η αναλογική σκέψη είναι αρκετά προβληματική, στο βαθμό που κινδυνεύει να μείνει στην επιφάνεια των πραγμάτων, συγχέοντας αόριστες αντιστοιχίες με οργανικές δομές, και να εκφυλιστεί σε ένα *μηχανιστικό* επινόημα που συγκρίνει ασύγκριτα μεγέθη — χωρίς αυτό να σημαίνει βέβαια, ότι η μεταφορά και αναπροσαρμογή μιας ερευνητικής μεθόδου από ένα πεδίο έρευνας σε ένα άλλο είναι σε κάθε περίπτωση θεωρητικά ανεπίτρεπτη και πρακτικά ατελής-σφορη. Η προβληματικότητα του αλτουσεριανού εγχειρήματος έγκειται στην εξομοίωση της κοινωνικής *ολότητας* με την ψυχο-σωματική *ατομικότητα*, στη χρησιμοποίηση δηλ. *βιο-ψυχολογικών* κατηγοριών για τη διερεύνηση *κοινωνικών* μεγεθών.

Όστόσο, παρά τις οποιεσδήποτε επιφυλάξεις που μπορεί να έχει κανείς σε ό,τι αφορά τις επί μέρους πλευρές της, η αλτουσεριανή κατανόηση της ιδεολογίας συνιστά μια σημαντική συμβολή στην ανανέωση της μαρξιστικής σκέψης, στο βαθμό που υπονόμεισε και απομύθευσε την κρατούσα αρνητική αντίληψη περί ιδεολογίας, που παύει έτσι να θεωρείται αποκλειστικά και μόνο ως παραμόρφωση και διαστρέβλωση της πραγματικότητας, δηλ. ως «κακοήθης όγκος» στον οργανισμό της κοινωνικής πράξης. Ο Althusser πρότεινε αναντίρρητα μια δικαιότερη και νηφαλιότερη αποτίμηση του φαινομένου της ιδεολογίας, που χάρη σ' αυτόν δεν ανήκει πλέον στην «παθολογία» της συνείδησης, αλλά στις «φυσιολογικές» οργανικές λειτουργίες του κοινωνικού συνείναι.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Karl Marx, *Hefte zur epikureischen, stoischen und skeptischen Philosophie*, 6. Heft.- In: Karl Marx - Friedrich Engels, *Werke (MEW)*, Dietz Verlag, Berlin 1950-1971, Ergänzungsband (Schriften bis 1844), Erster Teil, σ. 234. — Ελλ. μετ.:

Καρλ Μαρξ, *Διαφορά της δημοκρατίας και επικούρειας φυσικής φιλοσοφίας*. Διδακτορική διατριβή. Εισαγωγή, μετάφραση, υπομνηματισμός: Παναγιώτης Κονδύλης, Εκδόσεις «Γνώση», Αθήνα 1983, σ. 246.

2. Karl Dietrich Bracher, *Zeit der Ideologien. Eine Geschichte politischen Denkens im 20. Jahrhundert*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1982, σσ. 9, 12.

3. Βλ. π.χ.: Karl Mannheim, *Ideologie und Utopie*, Verlag G. Schulte-Bulmke, Frankfurt a/Main 1965⁵, σ. 36. - Louis Althusser, *Pour Marx*, Fr. Maspero, Paris 1965, σ. 238. - N. Poulantzas, *L'Etat, le Pouvoir, le Socialisme*, P.U.F., Paris 1978, σ.31. - Fr. Châtelet (édit.), *Les idéologies*, Marabout, Verviers (Belgique) 1981, σ. 1, σσ. 8-9.

4. Destutt de Tracy, *Eléments d'idéologie*, Paris 1817³, (επανεκτύπωση: Librairie philosophique J. Vrin, Paris 1970), τ. 1, σ. 5 σημ.

5. Βλ. Τάσου Μπουγά, *Αναζητήσεις. Φιλοσοφικά δοκίμια*, Ρέθυμνο 1988, σ. 21.

6. "C' est à l'idéologie, à cette ténébreuse métaphysique qui, en recherchant avec subtilité les causes premières, veut sur ces bases fonder la législation des peuples, au lieu d'appropriier les lois à la connaissance du coeur humain et aux leçons de l'histoire, qu'il faut attribuer tous les malheurs de notre belle France" (Hippolyte Taine, *Les origines de la France contemporaine*, Robert Laffont, Coll. "Bouquins", Paris 1986, t. II, σ. 728). - Βλ. επίσης, Hans Barth, *Wahrheit und Ideologie*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a/Main 1974, σσ. 13 κ.ε.

7. Karl Marx, *Zur Kritik der politischen Ökonomie*. Vorwort, In: *Werke in sechs Banden*, hrsg. von Hans-Joachim Lieber und Peter Furth, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1975, τ. VI, σ. 839 (Η έκδοση αυτή χρησιμοποιείται εφεξής). - Βλ. Louis Althusser, *Positions*, Ed. Sociales, Paris 1976, σ. 74.

8. Όπ. π., VI 840.

9. *Pour Marx*, σ. 25. - Πρβλ. του ίδιου, *Lénine et la philosophie*, Fr. Maspero, Paris 1969.

10. *Die deutsche Ideologie*, όπ.π., II 11, 12.

11. Όπ. π., II 23.

11α. Όπ. π., II 55.

12. Βλ. Michel Henry, *Marx*, 2 τόμοι, Gallimard, Paris 1976, τ. 1 (*Philosophie de la réalité*), σσ. 368 κ.ε.

13. Πρβλ. *Ökonomisch-Philosophische Manuskripte* (όπ. π., I 590): "Die Aufhebung der Selbstentfremdung macht denselben Weg wie die Selbstentfremdung".

14. Όπ. π., VI 839.

15. "Wenn in der ganzen Ideologie die Menschen und ihre Verhältnisse wie in einer Camera obscura auf den Kopf gestellt erscheinen, so geht dies Phänomen ebenso sehr aus ihrem historischen Lebensprozess hervor, wie die Umdrehung der Gegenstände auf der Netzhaut aus ihrem unmittelbar physischen" (Όπ. π., II 23).

16. Βλ. π.χ. τις παρατηρήσεις του Hegel με αναφορά στη γαλλική επανάσταση: "Solange die Sonne am Firmamente steht und die Planeten um sie herumkreisen, war das nicht gesehen worden, dass der Mensch sich auf den Kopf, d. i. auf den Gedanken stellt und die Wirklichkeit nach diesem erbaut" (*Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, In: *Werke in zwanzig Banden*, Suhrkamp Verlag, Theorie Werkaugabe, Frankfurt a/Main 1969 κ.ε., 12, 529).

17. *Das Kapital*, 1. Band. Nachwort zur zweiten Auflage (΄Οπ. π., IV, XXXI).

18. "Ich bekannte mich daher offen als Schüler jenes grossen Denkers, und kokettierte sogar hier und da im Kapitel über die Werttheorie mit der ihm eigentümlichen Ausdrucksweise. Die Mystifikation, welche die Dialektik in Hegels Händen erleidet, verhindert in keiner Weise, dass er ihre allgemeinen Bewegungsformen zuerst in umfassender und bewusster Weise dargestellt hat" (Αυτ.). — Βλ. επίσης Τάσου Μπουγά, όπ.π., σ. 355.

19. ΄Οπ. π., I 488.

20. ΑΥΤ.

21. ΑΥΤ. — Η έκφραση «η θρησκεία είναι το όπιο του λαού», που έγινε αντιθησκευτικό σύνθημα, απόκτησε στον επιγονικό μαρξισμό διευρυμένη σημασία: ο ίδιος ο λαός προσφεύγει στην παραμυθία της θρησκείας για να ξεχάσει τα δεινά του, ενώ από την άλλη μεριά οι «κατέχοντες» τη χρησιμοποιούν ως καταπραυντικό αντιπερισπασμό της δυστυχίας του. Στη νοηματική διεύρυνση της έκφρασης αυτής συνέβαλε αποφασιστικά ο Λένιν (Βλ. Iring Fetscher, *Karl Marx und der Marxismus. Von der Philosophie des Proletariats zur proletarischen Weltanschauung*, Piper Verlag, München 1967, σσ. 215-216).

22. ΄Οπ. π., IV 46-63.

23. ΄Οπ. π., IV 46.

24. ΄Οπ. π., IV 49.

25. ΄Οπ. π., IV 47.

26. ΄Οπ. π., IV 47-48.

27. ΄Οπ. π., I 636.

28. ΄Οπ. π., I 631-636.

29. ΄Οπ. π., IV 50.

30. ΄Οπ. π., IV 51.

31. ΑΥΤ.

32. ΄Οπ. π., VI 838-842.

33. ΄Οπ. π., VI 839.

34. ΄Οπ. π., II 22.

35. ΄Οπ. π., II 96.

36. ΄Οπ. π., VI 839.

37. Παραθέτω το κλασικό κείμενο του Engels: "Die Ideologie ist ein Prozess, der zwar mit Bewusstsein vom sogenannten Denker vollzogen wird, aber mit einem falschen Bewusstsein. Die eigentlichen Triebkräfte, die ihn bewegen, bleiben ihm unbekannt; sonst wäre es eben kein ideologischer Prozess. Er imaginiert sich also falsche resp. scheinbare Triebkräfte. Weil es ein Denkprozess ist, leitet er seinen Inhalt wie seine Form aus dem reinen Denken ab, entweder seinem eignen oder dem seiner Vorgänger. Er arbeitet mit blossem Gedankmaterial, das er unbesehen als durchs Denken erzeugt hinnimmt und sonst nicht weiter auf einen entfernten, vom Denken unabhängigen Ursprung untersucht, und zwar ist ihm dies selbstverständlich, da ihm alles Handeln, weil durchs Denken *vermittelt*, auch in letzter Instanz im Denken *begründet* erscheint!" (Επιστολή στον Franz Mehring, 14.7.1893. - MEW 39, 97). - Άλλες αναφορές στο θέμα της ιδεολογίας:

Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie (MEW 21, 303). - Επιστολή στον Conrad Schmidt, 27.10.1890 (MEW 37, 492).

38. Βλ. Επιστολή στο Joseph Bloch, 21/22.9.1890 (MEW 37, 463). Βλ. Επιστολή στον W. Borgius, 25.1.1894 (MEW 39, 206).

39. Βλ. Επιστολή στο Joseph Bloch, 21/22.9.1890 (MEW 37, 465).

40. Βλ. Επιστολή στον Joseph Bloch, 21/22.9.1890 (MEW 37, 463). Πρβλ. επιστολή στον W. Borgius, 25.1.1894 (MEW 39, 206).

41. Βλ. Louis Althusser, "Contradiction et surdétermination", In: *Pour Marx*, σσ. 87-128. - "Soutenance d' Amiens", In: *Positions*, σσ. 138-151.

42. Karl Korsch, *Marxismus und Philosophie*, Frankfurt/Wien 1966, σ. 122.

43. Βλ. Richard Sorg, *Ideologietheorien. Zum Verhältnis von gesellschaftlichem Bewusstsein und sozialer Realität*, Kiepenheuer u. Witsch, Köln 1976, σσ. 52-53.

44. Βλ. Theodor Geiger, "Ideologie und Werturteil", In: Kurt Lenk (Hrsg.), *Ideologie, Ideologiekritik und Wissenssoziologie*, Luchterhand Verlag, Darmstadt u. Neuwied 1976, σ. 185.

45. *Grundlagen des historischen Materialismus*, Autorenkollektiv, Dietz Verlag, Berlin 1976, σσ. 648-651.

46. Όπ. π., σ. 651.

47. Βλ. Paul Ricoeur, *Du texte à l' action. Essais d' herméneutique II*, Edit. du Seuil, Paris 1986, σ. 382.

48. Δύο χαρακτηριστικά κείμενα:

"Dieser ganze Schein, als ob die Herrschaft einer bestimmten Klasse nur die Herrschaft gewisser Gedanken sei, hört natürlich von selbst auf, sobald die Herrschaft von Klassen überhaupt aufhört, die Form der gesellschaftlichen Ordnung zu sein, sobald es also nicht mehr nötig ist, ein besonderes Interesse als allgemeines oder "das Allgemeine" als herrschend darzustellen" (*Die deutsche Ideologie*, όπ. π., II 57).

"Der religiöse Widerschein der wirklichen Welt kann überhaupt zur verschwinden, sobald die Verhältnisse des praktischen Werkeltagslebens den Menschen tagtäglich durchsichtin vernünftige Beziehungen zueinander und zur Natur darstellen. Die Gestalt des gesellschaftlichen Lebensprozesses, d.h. des materiellen Produktionsprozesses, streift nur ihern mystischen Nebelschleier ab, sobald sie als Produkt frei vergesellschafteter Menschen unter deren bewusster plammassiger Kontrolle steht" ("Der Fetischcharakter der Ware und sein Geheimnis", *Das Kapital* τ. I, όπ. π., IV 57).

49. Η *Γερμανική Ιδεολογία* διακρίνει ανάμεσα στον αφηρημένο στοχασμό (Spekulation) — τυπική μορφή του οποίου είναι η φιλοσοφία, και την «πραγματική, θετική επιστήμη» (wirkliche, positive, Wissenschaft). Από τη στιγμή που υπερισχύει η επιστήμη, η φιλοσοφία χάνει το λόγο και το χώρο ύπαρξής της (Existenzmedium)· στην καλύτερη περίπτωση μπορεί να αντικατασταθεί από μια «σύνοψη των πιο γενικών αποτελεσμάτων που συνάγονται από τη θεώρηση της ιστορικής εξέλιξης» (Όπ. π., II 24).

50. Βλ. Perry Anderson, *Sur le marxisme occidental*, Fr. Maspero, Paris 1977, σ. 117.

51. *Positions*, σ. 98.

52. Όπ. π., II 23.

53. *Positions*, σ. 99.
54. *Aut.*, σ. 100.
55. *Aut.*
56. *Aut.*
57. "Im Es findet sich nichts, was der Zeitvorstellung entspricht, keine Anerkennung eines zeitlichen Ablaufs und, was höchst merkwürdig ist und seiner Würdigung im philosophischen Denken wartet, keine Veränderung des seelischen Vorgangs durch den Zeitablauf». (*Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*, 31. Vorlesung, In: Sigmund Freud, *Studienausgabe*, S. Fischer Verlag, Frankfurt/M. 1969 κ.ε., I 511). - Άλλες αναφορές στον «άχρονο» χαρακτήρα του ασυνείδητου: *Aus den Anfängen der Psychoanalyse*, S. Fischer Verlag, Frankfurt/M. 1950, σ. 178 (Manuskript M). - *Zur Einführung des Narzissmus*, Studienausgabe, III 63 σημ. 1. - *Die Traumdeutung*, όπ. π., II 550. - *Das Unbewusste*, όπ.π., III 145-146. - *Jenseits des Lustprinzips*, όπ.π., III 238. - *Zur Psychopathologie des Alltagslebens*, Fischer Bücherei, Frankfurt a/Main 1970, σ. 229 σημ. 1.
58. *Positions*, σσ. 100-101.
59. *Pour Marx*, σ. 240.
60. *Aut.*
61. *Pour Marx*, σσ. 240-241. - *Positions*, σσ. 101-105.
62. *Pour Marx*, σ. 240. - *Positions*, σ. 104.
63. *Pour Marx*, σ. 241.
64. Βλ. S. Freud, *Das Unbewusste*, Studienausgabe, III 149-150. - *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie*, όπ. π., V 129 σημ. 2.
65. Η αλτουσεριανή εκδοχή του φαντασιακού (*imaginaire*), που στηρίζεται κατά κύριο λόγο στο Freud, δεν έχει καμιά συγγένεια με τη χρήση του όρου αυτού στον Καστοριάδη. Σύμφωνα με τις διευκρινίσεις του ίδιου, η δική του εκδοχή του φαντασιακού δεν συνδέεται με τις ψυχαναλυτικές ερμηνείες του "image de...", που σημαίνει κατ' ουσία αντικατοπτρισμός, αντανάκλαση, είδωλο. Για τον Καστοριάδη, το φαντασιακό είναι "creatio ex nihilo". Και προσθέτει: «Το φαντασιακό για το οποίο μιλώ, δεν είναι εικόνα *τινός*. Είναι δημιουργία ακατάπαυστη και ουσιαστικά *ακαθόριστη* (δημιουργία κοινωνικοϊστορική και ψυχική) μορφών/εικόνων, βάσει των οποίων και μόνο μπορεί να τεθεί θέμα *τινός*. Ό,τι αποκαλούμε «πραγματικότητα» και «ορθολογικότητα» αποτελούν έργο του» (C. Castoriadis, *L' institution imaginaire de la société*, Edit. du Seuil, Paris 1975, ss. 7-8 - Ελλ. μετάφραση: *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*, Εκδ. Ράππα, Αθήνα 1981, σ. 14). Θα πρέπει ίσως να συνδέσουμε το φαντασιακό του Καστοριάδη με την καντιανή έννοια της *παραγωγικής φαντασίας* (*produktive Einbildungskraft*), που «φτιάχνει μια άλλη φύση από το υλικό που της δίνει η πραγματική» (*Kritik der Urteilskraft*, παρ. 49. In: Im. Kant, *Werke in sechs Banden*, hrsg. von Wilhelm Weischedel, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1975, II 414).
66. *Positions*, σσ. 102-103.
67. *Pour Marx*, σσ. 238-239.
68. *Positions*, σ. 111.
69. βλ. Perry Anderson, όπ. π., σσ. 117-119.
70. *Pour Marx*, σ. 239.

71. ΑΥΤ.

72. *Positions*, σσ. 110-122: "L' idéologie interpelle les individus en sujets".

73. ΑΥΤ., σσ. 105-109: "L' idéologie a une existence matérielle".

74. "Il n'est de sujets que par et pour leur assujettissement" (ΑΥΤ., σ. 121).

75. ΑΥΤ., σ. 105.

76. ΑΥΤ., σσ. 106 κ.ε.

77. ΑΥΤ., σ. 107.

78. ΑΥΤ., σ. 108.

79. "In der Praxis muss der Mensch die Wahrheit, i.e. Wirklichkeit und Macht, Diesseitigkeit seines Denkens beweisen. Der Streit über die Wirklichkeit oder Nichtwirklichkeit des Denkens - das von der Praxis isoliert ist - ist eine rein *scholastische Frage*" (Karl Marx, όπ. π., II 1).

80. "Im Gegensatz zu dem Marxschen Begriff, der das Verhältnis des Menschen zu sich und seiner Arbeit in der kapitalistischen Gesellschaft bezeichnet, ist die *kunstlerische Entfremdung* das bewusste Transzendieren der entfremdeten Existenz - ein "höheres Niveau" oder vermittelte Entfremdung. Der Konflikt mit der Welt des Fortschritts, die Negation der Ordnung des Geschäfts, die antibürgerlichen Elemente in der bürgerlichen Literatur und Kunst gehen weder auf den ästhetischen Tiefstand dieser Ordnung zurück noch auf romantische Reaktion - die sehnsuchtsvolle Weihe einer verschwindenden Zivilisationsstufe" (H. Marcuse, *Der eindimensionale Mensch*, Luchterhand Verlag, Newied u. Berlin 1972, σσ. 79-80). - Για μια ευρύτερη θεώρηση της τέχνης σε συνάρτηση με το πρόβλημα της ιδεολογίας, βλ.: Όπ. π., σσ. 76-102: "Der Sieg über das unglückliche Bewusstsein: repressive Entsublimierung". - *Triebstruktur und Gesellschaft*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a/Main 1977, σσ. 140-157: "Phantasie und Utopie". - *Konterrevolution und Revolte*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a/Main 1973, σσ. 95-148: "Kunst und Revolution". - *Die Permanenz der Kunst. Wider eine bestimmte marxistische Ästhetik*, Carl Hanser Verlag, München/Wien 1977. - *Gespräche mit Herbert Marcuse*, hrsg. von Jürgen Habermas u.a., Suhrkamp Verlag, Frankfurt a/Main 1978, σσ. 39-49.

81. *Ideologie und Utopie*, σσ. 36 κ.ε.

82. ΑΥΤ., σσ. 60-64.

83. *Positions*, σ. 111.

84. Για τις σχέσεις ιδεολογίας και κοσμοθεωρίας, βλ. Jakob Barion, *Ideologie, Wissenschaft, Philosophie*, Bouvier Verlag, Bonn 1966, σσ. 47 κ.ε. - Του ίδιου, *Was ist Ideologie?*, Bouvier Verlag, Bonn 1974, σσ. 64 κ.ε.